

Arap Dilinde Eşdizim ve Arapça Sözlüklerde Eşdizim Sorunu

Collocation in Arabic Language and Treatment of Collocations in Arabic Dictionaries

Yaşar DAŞKIRAN^a

^aTemel İslam Bilimleri Bölümü,
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Ankara

Geliş Tarihi/Received: 04.01.2016
Kabul Tarihi/Accepted: 06.01.2016

Yazışma Adresi/Correspondence:
Yaşar DAŞKIRAN
Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri Bölümü, Ankara,
TÜRKİYE/TURKEY
ydaskiran@hotmail.com

ÖZET Makale, Arap dilinde eşdizimin önemini ve eşdizim yapılarını ortaya koymayı hedeflemektedir. Bir sözcüğün dilde sıklıkla birlikte görüldüğü sözcüklerle kurduğu yapılar olarak tanımlanan eşdizimleri içeren sözlükler sözcüklerin kullanımlarıyla ilgili bilgiler vermesi sebebiyle yabancı dil öğrenenler için çok yararlı bir kaynak olduğu görülür.

Anahtar Kelimeler: Arap dili, edizim, eşdizim sözlükleri, anlambilim

ABSTRACT The aim of this paper is to investigate and analyze Arabic lexical collocation in terms of their types, selectional restrictions. Collocation is defined as co-occurrence of words frequently and so the collocations dictionaries are useful sources for foreign learners since they give information about using of words.

Key Words: Arabic language, collocation, dictionary of collocations, semantic

Journal of Islamic Research 2015;26(1):1-9

Dil, çevre, kültür ve toplumun ortak ürünü olarak coğrafyanın, milletlerin maddi ve manevi varlıklarının ayrılmaz bir parçasıdır. Dilin zenginlik katan sözcük, tabir, deyim, atasözü gibi unsurlar geçmişten miras kalan zenginliklerdir. Dilin esaslı olan sözcükler ne kadar yerinde kullanılırsa sonuç o kadar başarılı olur. Her şeyin yerli yerinde olduğu bir mekan gibi sözcüklerin doğru kullanımı da söze, gözü ve ruhu dinlendiren akıcılık katar. Sözcüklerin anlamını kullandıkları kelime birliklikleri, bağlam ve gramatik yapıların belirlediği gerçeği dilbilimin üzerinde durduğu konular arasındadır. Bu temel ilkeler son dönem dil çalışmalarında çokça üzerinde durulan konular arasındadır. Sözcüklerin birlikliklerini inceleyen eşdizim, anadil kullanıcıları dahil yabancı dil öğrenenler için de önem arz eden bir durumdur. İster bilimsel bir metin, ister edebi bir yapıt, isterse basında yer alan bir haber veya makale olsun okuyucunun karşısına her zaman bu türden dil yapılarının çıktığı aşikârdır. Bu tür kullanımlara yer veren sözlükler okuyucuya önemli bir kolaylık sağlayacaktır. Konunun önemi asırlar öncesinden Arap dilciler tarafından fark edilerek, dilin doğru kullanımına dikkat çeken sözlük örnekleri hazırlanmıştır. Günümüze gelindiğinde batıda yazılan eşdizim sözlüklerine kıyasla

Arapça eşdizim sözlükleri yazılmakta geç kalındığı söylenebilir.¹

Farklı bilimsel alanlara ait eserlerde, güncel yazılı ve görsel kaynaklarda çok sayıda eşdizim yapısına rastlanır. Dili doğru anlamının ve yerinde kullanmanın önemine binaen son zamanlarda, eşdizim çalışmalarına ilginin arttığını gözlemleriz. Dilciler, konuyla ilgili Arapça sözlükler hazırlanmasının önemini vurgulamaktadırlar. Hazırlanacak sözlüklerin mevcut Arapça sözlüklerden farklı bir yere sahip olacaktır. Ahmet Muhtar Ömer, Temmâm Hassan, Muhammed Hamase Abdullatif, Ali el-Kâsimî gibi dilcilerin eserlerinde eşdizim konusuna dikkat çektikleri görülür. Örneğin, Ahmed Muhtar Ömer'in hazırladığı ve katkı sağladığı sözlüklerde bu tür yapılara geniş yer verdiği görülür. Aynı şekilde el-Kâsimî'nin editörlüğünü yaptığı *el-Mucemu'l-Arabî el-Esâsî* adlı sözlük eşdizim kullanımlarının sıklığıyla dikkat çeker.

ARAPÇADA EŞDİZİM YAPILARI

Eşdizim terimi İngilizcede *collocation* terimiyle ifade edilirken Arapçada ilgili terimin karşılığın noktasında bir birlik yoktur. Arapçada eşdizimin karşılığı olarak *الاقتتران* *قيود التوارد* *تضام* *تلازم* *مصاحبة* / *اللفظي* terimleri kullanılmaktadır. Sayılan terimler içerisinde *مصاحبة* teriminin daha doğru bir kullanım olduğu söylenebilir. Arapça kaynaklarda bu terim öne çıkar.² *Musahabe* kelimesinin, eşlik etmek, birbirini gerektirmek anlamları vardır.³ Terimsel olarak eşdizim, dilde farklı bağlamlarda sürekli birlikte kullanılan iki veya daha fazla kelimeden oluşan daimi birlikteliktir. Genellikle **isim sıfat** (ثقة عمياء – blind confidence – aşırı güven), **fiil isim** (يسئل سيفاً – draw a sword – kılıç çekti), **tamlama** (هجرة العقول – brain drain – beyin göçü) gibi yapılarda gelir.

Eşdizimlerde sözcüklerin birlikteliği kadar dizilişleri de önemlidir. Öyle ki sözcüklerin dizilişi bozulduğunda anadil kullanıcılarına doğal gelmeyecektir. Türkçede gece gündüz çalışıyorum

cümlesindeki “gece gündüz”, Arapçada ليلا ونهار, İngilizcede “day and night” şeklinde kullanılmaktadır.⁴ Gramer dışında sözcüğü tanımayı ve tanımlamayı sağlayan eşdizim yapılarıdır.⁵ Arapçada eşdizimli sözcükler isim+fiil, fiil+fiil, fiil+isim, isim+isim, isim+sıfat, fiil+ilgeç, fiil+zarf, isim+ilgeç + isim, sıfat+zarf, girişik tamlama ve cümle gibi çeşitli dilbilgisel konumlarda kullanılabilir.

Fiil+isim birlikteliği: Bu dizilişte isim fail veya meful bih olarak gelir. اشتد عُودُه (gücü arttı), تبادل الأعمال (işleri birlikte yaptı), انخفض السعر (fiyat düştü), أفادت الأنباء (haberler ifade etti), شوهت الصورة (imajı zedelendi), قَدَمَ وعودا (vaatlerde bulundu), أحلَّ سلاما (barışı sağladı), أحرز تقدما (ilerleme sağladı), خاض المعركة (savaşa girdi), اكتنف الغموض (belirsizliğe büründü), انتهز الفرصة (fırsatı iyi değerlendirdi), يكسب ثقة (güven kazandı), بسن قانونا (kanun koydu), يبذل جهدا (çaba sarfetti), يلقي درساً (ders verdi), شن هجوماً (saldırı düzenledi), ألقى الضوء (kararını netleştirdi), ألقى الضوء (kararını netleştirdi), أعطى الضوء الأخضر (yeşil ışık yaktı), يسجل رقماً قياسياً (rekor kırdı), يعقد صفقة (pazarlık yaptı), تعاطى المخدرات (uyuşturucu kullandı) örnek olarak verilebilir.

Fiil+Fiil: أقبل ينادي (seslenmek üzere yöneldi), جعل يقول (söylemeye başladı) örneklerinde fiillerin birlikte kullanıldığı görülür.

İsim+İsim: صندوق الاقتراع (seçim sandığı), قائمة المنتجات (ürün listesi), تسلسل الأحداث (olayların bağlantısallığı), حقن الدماء (kan dönmek), اراقه الدماء (kan dökülmesini engellemek), سفك الدماء (kan dönmek), حرمة الدماء (can emniyeti), خيبة الأمل (hayal kırıklığı), هجرة الأدمغة (beyin göçü), بنك (şairlerin أمير الشعراء (bilgi bankası), المعلومات (hafıza kaybı), محكمة الاستئناف (istinaf mahkemesi), جوهر الأشياء (varlıkların özü), حلقة بحث (seminer) bu yapıda gelen eşdizim örnekleridir.

İsim+Sıfat Birlikteliği: الاكتفاء الذاتي (kişisel yeterlilik), أغلبية مطلقة (salt çoğunluk), علاقات قوية (sağlam, güçlü ilişkiler), قضايا ملحة (hayati meseleler), صناعة ثقيلة (ağır sanayi), جهد دائم

¹ Ali, el-Kâsimî, el-M'ucemu'l-Arabî el-Uhâdî'l-Luga li'n-Nâtikine bi'l-Lugâti'l-Uhrâ, *el-Lisânu'l-Arabî*, Rabat, 1978, 16:2, s.13

² Muhammed Ebu'l-Ferec, *el-Me'acimu'l-'Arabiyye fi Davi'd-Dirasaati İlmi'l-Luga*, Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1966, s.111.

³ Ibn Manzur, *Lisanu'l-'Arab*, Dâru Sadır, Beyrut, tsz., c.I, s.519.

⁴ Hakkı Suçın, *Çeviribilim Öteki Dilde Var Olmak*, Multilingual, İstanbul, 2007, s.127.

⁵ Muhammed Ebu'l-Ferec, *el-Me'acimu'l-'Arabiyye fi Davi'd-Dirasaati İlmi'l-Luga*, s.111.

صناعة ثقيلة (ağır sanaayi), جهد دائم (sürekli çalışma), جهود جبارة (büyük çabalar), بيان ختامي (sonuç bildirgesi), جامعة حكومية (devlet üniversitesi), الوضع (anlık durum), حاجة ماسة (zaruri ihtiyaç) yapılarını örnekler olarak sıralayabiliriz.

Fiil+İlgeç Birlikteliği: نقد بالدقة (dikkatlice uyguladı), اتصل هاتفيا (telefon görüşmesi yaptı), تعرض للشدة (şiddete maruz kaldı), اعتقد فاهما (bilinçli inandı), وقع على العقد (yakinen bildi), علم يقينا (anlaşmayı imzaladı) örnekler çokça kullanılan eşdizim örnekleri arasındadır.

İsim+İlgeç+İsim Birlikteliği: خطر على الاستقرار (istikrar için tehlike), الصراع على السلطة (iktidar mücadelesi), أسلوب في التفكير (düşünme tarzı), التعليم (uzaktan eğitim), الأخذ بالأسباب (sebeplere sarılmak), الالتفات إلى الأسباب (sebeplere yönelmek), الأخذ بالشبهات (şüpheyle hüküm vermek) örneklerini verebiliriz.

Girişik Tamlama: قرض قصير الأجل (kısa vadeli borç), بيان شديد اللهجة (sert açıklama), قوات متعددة الجنسيات (çok uluslu güçler), علاقة حسن الجوار (iyi komşuluk ilişkileri), مسؤول رفيع المستوى (üst düzey yetkili) bu yapıda gelen kalıp ifadelerden bazılarıdır.

İsim+Bağlaç+İsim Birlikteliği: yazılı metinlerde عزم واصرار (azim ve ısrar), الأخذ والرد (diyalog) gibi örneklerle rastlamak mümkündür.

Fiil+Bağlaç+ Fiil Birlikteliği: طار وحلق (kanatlandı ve uçtu) örneği verilebilir.

Cümlelerin Tamamının Birlikteliği: سجل رقما (rekor kırdı), خاض غمار المعركة (savaşa girdi), قطع شوطا كبيرا في التقدم (önemli aşama kaydetti), يفتح صفحة جديدة (savaş sona erdi), وضع الحرب أوزارها (yeni bir başlangıç yaptı), أخذ الأمر مجراه (iş mecrasını buldu), دخل حيز التنفيذ (yürürlüğe girdi) cümlelerini bütünlük içinde anlamının önemi ortaya çıkar.

Eşdizimi oluşturan kelimeler arasındaki birlikteliğin sıklık derecesine göre serbest eşdizimler (opened collocation – التصاحب الحر), sınırlı eşdizimler (restricted collocatin – التصاحب المنتظم) ve bağımlı eşdizimler (bound collocation – التصاحب المحدد) olarak üç kategoriye ayrılır.

a. Serbest Eşdizimler: Birliktelik oluşturan sözcükler arasındaki ilişkinin derecesi çok güçlü değildir. Bu sözcükler yerine başka kelimeler de

geçebilir.⁶ Ayrıca bu sözcükler sürekli tekrar eden yapılar olmadığı gibi birbirlerine aşırı bağılıkları da yoktur. Örneğin Arapçada بادئ الأمر (işin başlangıcı) denildiği gibi الأمر أول şeklinde de söylenebilir. Serbest eşdizimler, bütün dillerde çok geniş bir alanı kapsamaktadır.

b. Sınırlı Eşdizimler: Eşdizimi oluşturan sözcükler arasındaki ilişki daha sıkı olup sözcüklerden biri gerçek anlamda kullanılırken diğeri mecazi anlamda kullanılır. Örneğin يشق طريقه (yolunu açıyor) يشق fiili mecazi anlamda kullanılmıştır. İngilizce *meet the needs* (ihtiyaçlarını karşıladı) ifadesinde *meet* sözcüğü gerçek anlamının dışında kullanılmıştır. Yine Arapçada ألقى خطابا (konuşma yaptı) cümlesinde ألقى fiili mecazi anlamda kullanılmıştır. Sınırlı eşdizimlerin serbest eşdizimlerden farklı olarak, eşdizimsel aralıkları daha dardır.⁷

c. Bağımlı Eşdizimler: Sözcükler birbirinden neredeyse ayrılmayacak kadar sık kullanılan eşdizim türüdür. Bu çeşit kelime birliktelikleri deyimlere yakındır. حرب ضروس (şiddetli savaş), شمر عن ساعده (kolları sıvamak) kelime birlikteliklerinde bu sıkı bağı görmek mümkündür. Bağımlı eşdizimler örneklerden de anlaşıldığı gibi kelimeleri değiştirilemeyecek kadar birbirine bağlı olan yapılar arz eder. Bağımlı eşdizimler birbirleri ile olan irtibatı bakımından, deyimlerle eşdizimler arasında bir köprü kategorisindedirler. Bir dilin eşdizimli sözvarlığı, deyimleri de içine alır. Çünkü deyimlerin içerisinde kullanılan sözcüklerin değiştirilemezliği ilkesi, onların aynı zamanda eşdizimli olduğunu göstermektedir. Ancak eşdizimli söz varlığı deyim olmayan pek çok dil birliklerini kapsamaktadır. Örneğin bazı dil birlikleri, belirli bir bağlamda deyim, başka bir bağlamda ise sözlük anlamıyla kullanılma imkânına sahiptir. *Uzun süre bilgisayar karşısında çalışırsanız başınız ağrır/ Bir belediye başkanı olarak sokak çocuklarıyla ilgilenmezseniz başınız ağrır* cümlelerinde başınız ağrır ifadesi birinci cümlede sözlük ve anlamıyla kullanılmakta ve başın içinde hissedilen fizyolojik bir acıdan bahsedilmektey-

⁶ Hakkı Suçin, *Çeviribilim Öteki Dilde Var Olmak*, s.113.

⁷ Hakkı Suçin, *Çeviribilim Öteki Dilde Var Olmak*, s.114.

ken, ikinci cümlede deyim anlamında kullanılmakta ve bir takım sıkıntılarla karşı karşıya gelişeceğini ifade etmektedir. Fakat aynı cümle her iki bağlamda da eşdizim olma özelliğini korumaktadır.⁸

Arap grameri açısından telazümün çeşitleri üzerinde duran Amâyire, ayrılmazlık duruma göre telazümü ayrılan ve ayrılmayan olarak ikiye ayırır. Fiil – Fail- Meful sıralamasına sahip cümle yapısında ögeler arasında bazen yer değiştirme olabilir. Bunu ayrılabilen telazüm olarak adlandırır. İsim tamlaması, sıfat tamlaması, sıra cümlesi gibi yapılarda ise sıralama kesinlikle değişmez.⁹ Morton Benson ve Evelyn Benson, İngilizcede eşdizimleri gramatik (grammatical collocations) ve sözcüksel (lexical collocations) olarak ikiye ayırır. Gramatik yapı eşdizimler fiil ve isimlerin yanısıra edatlı kullanımları da içerir. Sözcüksel yapılarda isim, fiil, sıfat olmakla beraber edatlı ve ing’li kullanımlar yoktur.¹⁰ Arapça açısından cümle ve şibh cümle yapısında kalıplar gramatik yapı eşdizimler; sıfat tamlaması, isim tamlaması gibi yapılar sözcüksel yapılar olarak adlandırılabilir. Arapçadaki eşdizimler daha çok sözcüksel türdedir.

Arapça eşdizim açısından zengin bir dildir. Örneğin İngilizcede *bright* (parlak) sözcüğüyle oluşan eşdizimlerin Arapça karşılıkları şöyledir; *bright face-parlak çehre* (وجه وضاء), *bright future –parlak gelecek* (مستقبل زاهر), *bright idea – parlak düşünce* (فكرة براقية), *bright light – parlak ışık* (نور وضاء), *bright sky – açık hava* (سما صافية), *bright sun – güneşli* (سמש مشقة / ساطعة), *bright victory – parlak zafer* (انتصار باهر), *bright voice – net ses* (صوت رخيم / عذبي). İngilizce *bright* sözcüğüyle oluşturulan kelime birlikteliklerinin karşılıkları Arapçada daha zengin ifade edildiği görülmektedir. Dile zamanla yeni eşdizimler eklenirken daha önce kullanılan bazı eşdizimler unutulabilir. Böyle olmakla birlikte bazı ifadeler uzun zaman varlığını korumaktadır. Bu da kullanılan

ifadenin gücü ve toplumun dile etkisinin bir sonucudur.

Firth’e göre, düzenli birliktelik/eşdizim adını verdiği bu birlikte oluş, bir kelimenin anlamının sadece bir kısmını oluşturmaktadır. Anlam durum bağlamının yanı sıra diğer tüm analiz düzeylerinde de bulunacaktır. Firth toplam dağılım ile değil, daha açık ve daha ilginç olan birlikte vuku bulma şeklindeki dağılım ile –onun kendi deyimiyle “kelimelerin karşılıklı beklentileri’yle” – ilgilenmektedir. Çoğu zaman biz, kelimelerin dilsel bağlamlarına bakmak suretiyle farklı anlamlar arasında ayırım yapabilmekteyiz. Örneğin Nida, *chair* kelimesinin aşağıdaki farklı kullanımlarını ele alıp tartışır:

- 1) bir sandelyeye oturdu (*sat in a chair*)
- 2) bebeğin mama imkemesi (*high chair*)
- 3) felsefe bölüm başkanı (*chair of philosophy*)
- 4) üniversitede bir kürsüyü kabul etti (*university chair*)
- 5) oturma başkanı (*chairman of meeting*)
- 6) oturuma başkanlık edecek (*will chair the meeting*)
- 7) elektrikli sandelye (*the electric chair*)
- 8) elektrikli sandelyeye mahkum edildi (*condemned to the chair*)

Bunlar, kelimenin dört farklı anlamını veren cümle çiftleridir. Fakat bu, anlam farklılıklarını açıkladığı ölçüde, onları tespit edip yerleştiriyor değildir. Sözcükler, özellikle de büyük sözcükler, gayet haklı olarak bu tür bağlamsallaştırmaları oldukça iyi kullanırlar.

Ancak, (he ne kadar bazı dilbilimciler düzenli birliktelik terimini, birlikte bulunan kelimelerin anlamlarından tahmin edilemeyen türden düzenli birlikteliklerle sınırlandırmak istemişlerse de), kelimelerin anlamından tahmin edilebilen düzenli birliktelikler ile tahmin edilemeyen düzenli birliktelikler arasında ayırıcı net bir çizgi çekmeye kalkışmak yanlış olacaktır. Metinlerdeki düzenli birliktelik konusunda geniş çaplı araştırmalar yapılmıştır ve sonuçlar göstermektedir ki, düzenli birliktelikler hem tek tek kelimelerin anlamları tarafından hem de (daha az ölçüde olmakla birlikte) kelimelerin düzenli birliktelik konusunda âdet ve gelenekler tarafından belirlenmektedir.

⁸ Erdinç Doğru, *Dilin Derin Devleti*, Fecr yay., Ankara, 2011, s.22.

⁹ Halil Ahmed ‘Amâyira, *fi Nahvi’l –Luga ve Terâkibi (Menhec ve Tatbik, ‘Alemlu’l – Marife, Cidde, s.198-202.*

¹⁰ Morton Benson ve Evelyn Benson, *The BBI Combinatory of English, a Guide to Word Combinations*, John Benjamins Publishing Company, Philadelphia, 2009, s.13.

Düzenli kelime birlikteliğiyle ilgili üç tür sınıflandırmayı görebilmekteyiz. İlk olarak, bunlardan bir kısmı tamamen söz konusu unsurun anlamı üzerine temellendirilir; tıpkı olası olmayan *yeşil inek* terimindeki gibi. İkinci olarak, bir kısmı ise söz sınıflandırılması üzerine temellendirilir – bir kelime, ortak bazı semantik özelliklere sahip olan bir kelime kümesi ile birlikte kullanılabilir. Bu durum, *pass away* (öldü) teriminin *rhododendron* (bir bitki türü) kelimesiyle, *pretty* (güzel) teriminin de *boy* (erkek çocuk) kelimesiyle kullanılmasının niçin olanaksız olduğunu açıklamaktadır (pretty terimi bayanlara atıf yapan kelimelerle birlikte kullanılmaktadır). Üçüncü olarak bazı sınırlamalar, kelimenin en sıkı anlamında olmak üzere, düzenli birliktelik türündendirler; bunlar ne anlamı ne de söz sınıflandırmasını içerirler; örneğin *addled* (çürümek, kokuşmak, cılkı çıkmak) teriminin daima *yumurta* ve *beyin* kelimeleriyle birlikte kullanılması, bu tür bir sınırlamadır. Kuşkusuz, tam sınır çizgisinde bulunan durumlar olabilecektir. *Rancid* (kokmuş, ekşimiş) teriminin, belli türden olan hayvansal ürünlerle birlikte kullanıldığı düşünülebilir – *tereyağı* ve *pastırmanın* belki de ortak bir yanı vardır. Fakat *rancid* terimi *peynir* ve *süt* ile niçin kullanılmasını ki?¹¹

Eşdizim etrafında geliştirilen düşünceler semantik'e (anlambilim) yeni kavramlar kazandırmıştır. *Structurel semantics* terimi eşdizim ifadelelerinin önemini ortaya koyan dilbilim araştırmalarının sonucudur. Sözcükler arası ilişkiden doğan anlamlar üzerinde duran structurel semantics, kelimelerin kazandığı yeni anlamları inceler. Kelimelerin tek başına bir anlam ifade etmediği, kelime birliktelikleri ve cümlenin kelimenin anlamını belirlediği üzerinde durulur. İngilizce birleşik yapıları kelimeler, terkipler üzerine yapılan çok sayıda araştırma vardır. Arapça için benzer çalışmalar daha geç başlamıştır. Dahası Arapça İngilizce kadar hızlı geçişler yaşamamıştır.

Eşdizim gramer, metinbilim, anlambilim, çeviribilim gibi bilimlere katkısı olabilecek bir dil

alanıdır. Metinbilim metni uyumluluk (cohesion) ve tutarlık (coherence) açısından değerlendirir. Halliday metindeki tutarlılığı gramatik tutarlılık (grammatical cohesion) ve sözcüksel tutarlılık (lexical cohesion) olarak ikiye ayırır. Uyumluluk ve tutarlılık bazen gramer unsurlarıyla bazen de sözcük unsurlarıyla sağlanır. Metindeki bu uyum ve tutarlılık eşdizimler yoluyla sağlanır. Eşdizim, metin tutarlığında gramerle birlikte önemli rol oynar.¹² Eşdizimin çeviri bilimi açısından önemi bugün daha iyi anlaşılmaktadır. Her dilin kendine bazı kalıp sözleri, deyimleri ifadeleri vardır. Bunlar bilinmeden başarılı bir çeviri yapmak zordur. Çeviri ve yabancı dil ediniminde kelimeler arasındaki kullanım sıklığını bilmek önemli noktalardan biridir. Yabancı dil eğitiminde yaşanan sorunlardan biri de hedef dildeki eşdizim yapılarının ihmal edilmesidir. Eşdizim sözlüklerinin bu noktada önemli fonksiyon icra edeceği söylenebilir.

Dil araştırmalarında temel hedef olan anlamın ortaya konulmasında anlambilimin bir parçası olarak eşdizim unsurlarının katkısı önemlidir. Batıda bu konuda öncülük yapan İngiliz dilbilimci Firth'tür. Eşdizim konusu onun bağlam teorisinin (contextual theory) bir parçasıdır. Firth, tek başına sözcük üzerinden durmak yerine oluşturduğu sözcüksel ilişkiler (lexical item) üzerinde durmayı tercih etmiştir.¹³ Eşdizimin sağladığı anlamlar sözcüğün sahip olduğu anlamlar arasında kabul edilir.¹⁴ Firth'ün sistemini geliştirenlerin kurduğu dilbilimi ekolünde ise, kelimenin anlamının diğer kelimelerle kurduğu ilişki sonucu ortaya çıktığı savunulmaktadır. Buna eşdizimsel anlam denmektedir. Firth'ün 'eşdizimsel anlam'dan kastı, eşdizimi oluşturan kelimelerin onun anlamının birer parçası olmasıdır. Firth ve takipçileri kelimenin tek başına anlamının eksik olacağını varsayarlar. Firth, fonolojik, sözdizimsel vs. dilbilimi seviyelerine ek olarak, kelimenin sözcüksel ilişki neticesinde oluşan bağlamsal anlamını ayrı

¹² M.A.K. Halliday ve Ruqaiye, *Cohesion in English*, Longman Group Limited, London, 1975, s.284.

¹³ Mahmud Ahmed Nahle, *İlmu'l-Luga en-Nizâmi Medhal ilâ'n-Nazariyyeti'l-Lugaviyye inde Halliday*, Multega'l-Fikr, İskenderiye, 2001, s.84

¹⁴ Ahmed Muhtar Ömer, *Sinâatu'l-Mucemi'l-Hadis, 'Alemlu'l-Kutub*, Kahire, 2009, s.132

¹¹ F.R. Palmer, *Semantik Yeni Bir Anlam Projesi*, çev.Ramazan Ertürk, Kitâbiyat, Ankara, 2001, s.113,115

lamlar yüklenmiştir.²² Bu durum sözcüklerdeki anlam genişlemesinin sonucudur.²³

ARAPÇA SÖZLÜKLERDE EŞDİZİM SORUNU

Eşdizim, Arap dilinin klasik kaynaklarında, önemli dil meselelerinden biri olarak yerini alır.²⁴ Zira kelime ve terkip incelemesi yapan klasik sözlükler olduğu gibi bu konuda başlıca eserler de mevcuttur. Arap dili, kelime hazinesinin ortaya çıkması, fasih dilin dolayısıyla Kuran dilinin muhafazası gibi nedenlerle üzerinde kelime, terkip, cümle veya metin bağlamında çokça çalışmalar yapılmış bir dildir. Arapça klasik kaynaklara bakıldığında, dilcilerin kelimelerin doğru ve yerinde kullanımı konusunu ele aldıkları görülür. Câhız daha ilk dönemden itibaren sözcüklerin kullanıma dikkat çeker. Kur'anı Kerim'den örneklerle konuyu açıklamaya çalışır. الجوع (açlık) kelimesi Kur'an'da hep العقاب (ceza) ve الجن, الصلاة - الزكاة kelimesiyle birlikte kullanılır. الرغبة - الرهبة, الإنس zaman birlikte kullanılır.²⁵ Sealibi'nin *Fikhu'l-Luga*'sında bunun örnekleri vardır. Sealibi isimlendirmede buna dikkat eder. İçinde su olan bardağa كأس, boş bardağa زجاجة denir. Üzerinde yemek olan sofraya مائدة, eğer sofranın üzerine boşa خوان denir.²⁶ Sibeveyhî Arapçada cümleyi gruplandırırken kullandığı المستقيم الذكب (anlamsal hata) teriminde bu konuya dikkat çeker. حملت الجبل (dağı taşıdım), شربت ماء البحر (denizin suyunu içtim) cümleleri gramer yönüyle doğru olmakla birlikte anlam açısından doğru kabul edilmez.²⁷ Sözcüklerin kullanımındaki inceliğe önem veren Arap dilcilerden bir diğeri Ebû Hilâl el-Askerî'dir. el-Askerî, kelimelerin farklı kullanımlarının anlamı değiştireceğini vurgular. *es-Sâhibî*'nin yazarı Ahmed İbn Fâris de benzer noktalar üzerinde durarak sözcükleri yerinde kullanmayla ilgili örnekler verir. التائبين kelimesi vefat eden ki-

şinin arkasından övgü için kullanılır. أَلَجَ الْجَمَلُ حَرْنَ، خَلَّتِ النَّاقَةُ (devenin iğne deliğinden geçmesi), خَلَّتِ النَّاقَةُ حَرْنَ örneklerini verir. İbn Fâris, sözlüğünde takip ettiği metodu açıklarken sözü yüksek, orta ve düşük düzeye ayırır. Sözlükte üç gruptan sadece ikinci grupta yer alan yapılar yer verir. Sözlüğün yazılış amacı dönemin entellektüellerine, bilim adamlarına klavuzluk yapmaktır. Sözlüğünü 114 baba ayıran İbn Fâris, her babta ediblerin, şairlerin sözlerinden seçkilere, yaygın kullanımlara yer verir. Sözlük tekniği açısından bu sınıflandırma başarılıdır.²⁸ Ebû Mansûr es-Seâlibî, eşdizim olgusu üzerinde ayrıntılı olarak durur. Çok sayıdaki eseri arasında *Fikhu'l-Luga ve Esrâru'l-Arabiyye* eseri eşdizim konusunda önemli bir kaynaktır. أجن الماء (rengi değiştiği halde içilebilen su), أسن الماء (içilemeyecek kadar bozulmuş) örneklerinde görüldüğü gibi sözcüklerin doğru kullanımını önemlidir.²⁹

Modern dönemde eşdizim alanında önemli gelişmeler vardır. Sözlükbilim konusunda önemli çalışmalar yapan Ahmed Muhtar Ömer eşdizimin önemine dikkat çeker. Ömer'in de içinde yer aldığı sözlük çalışmalarına bakıldığında bunu görmek mümkündür. نحاس - حديد sözcüğünün منصهر - حديد - نحاس - حديد sözcükleriyle birlikte kullanılırken جلد kelimesiyle kullanılamayacağı söyler.³⁰ Ahmed Muhtar Ömer, eşdizimi açık ve sürekli olarak ikiye ayırır.³¹ Modern dönemde eşdizimi Arapça ile tanıştıran dilcilerden biri de Muhammed Hasan Abdulaziz'dir. Collocation terimini المصاحبة terimiyle karşılayan Abdulaziz'in *el-Musahaba fi't-Ta'bîri'l-Lugavî* eseri eşdizimle ilgili önemli kaynaklardan biridir. Ona göre eşdizim her dilde olduğu gibi Arapçada da önemli bir olgudur. Örneğin أخضر kelimesi daha çok عشب kelimesiyle birlikte (عشب أخضر) kullanılır. نبح kelimesi الكلب kelimesiyle birlikte kullanılır. Yazar, basın dilinde eşdizim yapılarının örnekleri üzerinde durur.³² Modern dönem dilcileri arasında eşdizim konusunda çalışmaları olan dilcilerden Mahmud

²² Kerim Zekî Husamuddin, *et-Tahlîlu'd-Delâliyyu* (L.cilt), Dâru Garîb li't-Tîba ve'n-Neşr, Kahire, 2000, s.49.

²³ Muhammed Gâlim, *et-Tevlîdu'l-Delâliyyu fi'l-Belâgati ve'l-Mucem*, Dâru'l-Beydâ, el-Magrib, 1987, s.131

²⁴ Hamade Muhammed Abdulfettah el-Huseyni, *el-Musahabatu'l-Lugaviyye ve Eseruhâ fi Tahdîdî'd-Delâle fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, (Basılmamış doktora tezi, Kahire Üniversitesi), 2008, s.31.

²⁵ el-Cahız, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Abdusselam Harun, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 1998, s.21.

²⁶ Abdulfettah Abdulalim el-Berkâvî, *Delâlet's-Siyâk beyne't-Turâs ve İlmi'l-Lugati'l-Hadîs*, Dâru'l-Menâr, Kahire, 1991, s.72

²⁷ Sibeveyhi, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Harun, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 1977, c.I, s. 25-26.

²⁸ Ahmed Fâris, *Mutehayyeru'l-Elîfâz*, thk. Hilâl Nâcî, Matbaatu'l-Maarîf, Bağdat, 1980, s.18.

²⁹ Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Fikhu'l-Luga ve Esrâru'l-Arabiyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim, Mektebetü'l-Kur'an, Kahire, 1997, s.93.

³⁰ Ahmed Muhtar Ömer, *İlmu'd-Delâle*, s.72.

³¹ Ahmed Muhtar Ömer, *İlmu'd-Delâle*, s.74.

³² Hamade Muhammed Abdulfettah el-Huseyni, *el-Musahabatu'l-Lugaviyye ve Eseruhâ fi Tahdîdî'd-Delâle fi'l-Kur'ani'l-Kerim*, s.68.

Fehmî Hicâzî'yi de unutmamak gerekir. O eşdizimin karşılığı olarak التضمم terimini kullanır. Sözcüklerin birlikte kullanımdan doğan anlamın önemine vurgu yapar. جلس على كرسى kelimesi كرسى، صنع كرسيا، كرسى منخفض، كرسى خشبي، كرسى الفلسفة، كرسى الفلسفة، كرسى علم اللغة، كرسى الأستاذية، كرسى على الكرسى، صنع كرسيا، كرسى منخفض، كرسى خشبي örneklerinde كرسى kelimesi gerçek anlamıyla kullanılırken، كرسى علم اللغة، كرسى الأستاذية birlikteliklerinde yeni anlamlar kazanır.³³ Eşdizimi التضمم terimiyle ifade eden Temmâm Hassân son dönemde Arap dünyasında adından en fazla söz edilen dilcilerden biridir. Ona göre tedamm karinesinin biçimsel ve gramatik yönü vardır. Örneğin، انكسر الخيط ifadesi doğru değildir. İp esnek bir yapıya sahip olduğunda onun kırılmasını ifade etmek doğru bir kullanım olmaz.³⁴ Aynı şekilde Arapçada ism-i mevsûl-sıla, sıfat-mevsûf arasında bir bütünlük ve gereklilik söz konusudur.

Modern dönemde yazılmış Arapça iki önemli eşdizim sözlüğü vardır. Bunlardan birincisi Ghazala'nın *Dâru'l-İlm* sözlüğüdür. Bu sözlük, 12.000 İngilizce kelime başlığı, bunun altında 120.000 eşdizim ve bunların tercümeleri olarak kullanılan 150.000 Arapça eşdizimi ihtiva etmektedir. Sözlük İngilizceden Arapçaya çevrilmiştir. İngilizce esas alınarak alfabetik sıraya göre tanzim edilmiştir. Kaynak olarak *BBI Combinatory Dictionary of English: A Guide to Word Combination* (Benson et al: 1987) ve *LTP Selected Dictionary of Collocations* (Hill, et al (eds.): 1997) sözlükleri kullanılmıştır. İçerdiği kelimeler açısından muhteva alanı genel, hukuki, politik, medya, reklam, dilbilimi vs metinlerinin söz varlığını kapsayıcı nitelikte genişler.³⁵ Bir diğer sözlük de Tahir b. Sellâm Haşim Hafız'ın hazırladığı *Mucemu'l-Hâfiz li'l-Musahabâti'l-Arabiyye*'dir. Bu sözlük İngilizceyi öğrenen Arap öğrenciler için yazıldığından dolayı açıklamalar İngilizce yapılmıştır. Genel anlamda hedefi eği-

tim alanında fayda temin edecek bir eser niteliği taşımaktadır. Arapça olarak yazılan ilk eşdizim sözlüğüdür.³⁶

Yeni sözlüklerde kelime birlikteliklerine, eşdizimlere yer vermek daha faydalı olacaktır. Sözcükleri açıklarken gereksiz bilgilerden kaçınılmalıdır. Örneğin شفة (dudak) için bazı sözlüklere bakıldığında gereksiz açıklamalar yer verildiği görülür. Bunun yerine sözcüğün diğer sözcüklerle olan birlikte kullanımdan hareketle بنت تردد اسمه على الشفاه، ذات الشفة، الشفة (sözcük)، صار اسمه على كل شفة، (dillerde dolaşmak)، (ismi dillerde dolaşır)، عض شفتيه، (dudağını ısırarak)، له في الناس، شفة حسنة (insanlar hakkında iyi söyler) ifadelerle sözcüğün kazandığı kullanımlara yer vermek daha faydalı olacaktır. Wittgenstein'in "*bana sözcüğü değil, onun kullanıldığı yeri sor*" sözü dilciler arasında yaygındır.³⁷

SONUÇ

Dünyada en çok kullanılan diller arasında yer alan Arapçanın iyi ve etkili bir şekilde öğretilmesi amacıyla eşdizim sözlükleri hazırlanması gerekmektedir. Bir dilin yabancı dil olarak öğretilmesinde yararlı ve kullanışlı bir kaynak olması yanında eşdizimli sözlükler, dilin işleyişini sözcükler arasındaki anlam ve sözdizimi ilişkisini ortaya koyması yönünden de önem arz etmektedir. Sözcüklerin birlikte kullanımlarını veren bu türden bir sözlüğün hazırlanması anadil kullanıcıları kadar yabancılar için önemli faydalar sağlayacaktır. Eşdizimler dilin doğru kullanılmasının önemli araçlarından biridir. Özellikle yabancılar için sözcükler ve kalıp ifadeler arasında tercih yapmak kolay değildir. Araştırmalar yabancı dil öğrenenlerin en çok sözcük seçiminde, kalıp ifadelerde hata yaptıklarını göstermektedir. Özellikle ülkemizde Arapça öğretiminde yaşanan zorlukları aşmada katkı sağlayacağını düşündüğümüz bu tür bir sözlüğün hazırlanması önem arz etmektedir.

³³ Mahmud Fehmî Hicâzî, Medhal ilâ İlmî'l-Luga, Dâru Kaba, Kahire, tsz. s.157.

³⁴ Temmâm Hassan, *el-Beyân fi Ravâii'l-Kur'an*, 'Alema'l-Kutub, Kahire, 1993, s.155

³⁵ Hasan Ghazala, *Dar el-İlm's Dictionary of Collocations, Dâru'İlm li'l-Melâyin*, Beyrut, 2007, s.15-16.

³⁶ Tahir b. Sellâm Haşim Hafız, *Mucemu'l-Hâfiz li'l-Musahabâti'l-Arabiyye*, Mektebetu Lübnan Nâşirün, Beyrut, 2004, s.8.

³⁷ Ahmed Muhtar Ömer, *Sinâatu'l-Mucemi'l-Hadis*, s.132.

KAYNAKÇA

- 'Amâyira, Halil Ahmed, *fi Nahvi'l -Luga ve Terâkibi (Menhec ve Tatbik)*, Alemu'l - Marife, Cidde, 194.
- el-Askerî, Ebû Hilâl, *el-Furûku'l-Lugaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim, Dâru'l-İlmi ve's-Sekâfe, Kahire, tsz.
- el-Avl, Selvâ Muhammed, *el-Vucûh ve'n-Nezâir fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, Dâru's-Şurûk, Kahire, 1968.
- el-Berkâvî, Abdulfettah Abdulalim, *Delâlet's-Siyâk beyne't-Turâs ve İlmi'l- Luga'ti'l-Hadîs*, Dâru'l-Menâr, Kahire, 1991.
- el-Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, thk. Abdusselam Harun, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 1998.
- Doğru, Erdiç, *Dilin Derin Devleti*, Fecr yay., Ankara, 2011.
- Ebu'l-Ferec, Muhammed, *el-Me'acimu'l- 'Arabiyye fi Davi'd- Dirasaati İlmi'l-Luga*, Daru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1966.
- Fâris, Ahmed, *Mutehayyeru'l-Elfâz*, thk. Hilâl Nâcî, Matbaatu'l-Maarif, Bağdat, 1980.
- F.R. Palmer, *Semantik Yeni Bir Anlam Projesi*, çev.Ramazan Ertürk, Kitâbiyat, Ankara, 2001.
- Gâlim Muhammed, *et-Tevlîdu'l-Delâliyyu fi'l-Belâgati ve'l-Mucem*, Dâru'l-Beydâ, el-Magrib, 1987.
- Ghazala, Hasan, *Dar el-İlm's Dictionary of Collocations*, Dâru'İlm li'l-Melâyîn, Beyrut, 2007.
- el-Huseyni, Hamade Muhammed Abdulfettah, *el-Musahabatu'l-Lugaviyye ve Eseeruhâ fi Tah-dîd'i'd-Delâle fi'l-Kur'âni'l-Kerim*, (Basılmamış doktora tezi, Kahire Üniversitesi, 2008.
- Hafiz, Tahir b. Sellâm Haşim, *Mucemu'l-Hâfiz li'l-Musahabâti'l-Arabiyye*, Mektebetu Lübnan Nâşirûn, Beyrut, 2004.
- Hassan, Temmâm, *el-Beyân fi Ravâii'l-Kur'an*, Alemu'l-Kutub, Kahire, 1993.
- Hicâzî, Mahmud Fehmî, *fi Felsefeti'l-Luga*, Dâru'n-Nahdati'l-Arabiyye, Beyrut, 1985.
- , Mahmud Fehmî, *Medhal ilâ İlmi'l-Luga*, Dâru Kaba, Kahire, tsz.
- Husamuddin, Kerim Zekî, *et-Tahfilu'd-Delâliyyu (I.cilt)*, Dâru Garîb li't-Tiba ve'n- Neşr, Kahire, 2000.
- İbn Manzur, Ebû'l-Fazl Muhammed b. Mükerrer b. Ali el-Ensârî, *Lisanu'l-'Arab*, Dâru Sadır, Beyrut, tsz.
- el-Kâsimî, Ali, *el-M'ucemu'l-'Arabî el-Uhâdî'l-Luga li'n-Nâtikine bi'l-Lugâti'l-Uhrâ*, *el-Lisânu'l-'Arabî*, Rabat, 1978.
- es-Se'âlibi, Ebû Mansûr, *Fikhu'l-Luga ve Esrâru'l-'Arabiyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim, Mektebetü'l-Kur'an, Kahire, 1997.
- M.A.K. Halliday ve Ruqaiye, *Cohesion in English*, Longman Group Limited, London, 1975.
- Morton Benson ve Evelyn Benson, *The BBI Combinatory of English, a Guide to Word Combinations*, John Benjamins Publishing Company, Philadelphia, 2009.
- Nahle, Mahmud Ahmed, *'İlmu'l-Luga en-Nizâmî Medhal ilâ'n-Nazariyyeti'l-Lugaviyye inde Hallday*, Multega'l-Fikr, İskenderiye, 2001.
- Ömer, Ahmed Muhtar, *'İlmu'd-Delâle*, 'Alemu'l-Kutub, Kahire, 1998.
- , Ahmed Muhtar, *Sinâatu'l-M'ucemi'l-Hadîs*, 'Alemu'l-Kutub, Kahire, 2009.
- Önder Şeyma Gülsüm, *Arap Dilinde Eşdizim*, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, 2014).
- Sîbeveyhi, Ebû Bişr Amr b. Osman b. Kanber el-Hârisî, *el-Kitâb*, thk. Abdusselam Harun, Mektebetü'l-Hancı, Kahire, 1977.
- Suçin, Hakkı, *Çeviribilim Öteki Dilde Var Olmak*, Multilingual, İstanbul, 2007.
- Tevmî, Ganiyye, *es-Siyâku'l-Lugavî fi'd-Dersi'l-Lisâni'l-Hadîs*, Mecelletu'l-Muhbir, Sayı 6, 2010.